

زنده‌یاد استاد نذیر احمد

شریف حسین قاسمی*

زنده‌یاد استاد نذیر احمد از نوایغ روزگار و مفاخر جهان فارسی بود که سال قبل به‌رحمت ایزدی پیوست. استاد نذیر احمد پس از استاد محمود شیرانی، محقق نامدار فارسی در زمینه زبان و ادب فارسی، تحقیقاتی انجام داد که نه تنها در هند، بلکه در سراسر جهان فارسی مورد توجه و تقدیر قرار گرفت. گزارش مفصل و شایسته‌ای درباره سهم این استاد در پیشبرد تحقیقات زبان فارسی چنانکه باید تاکنون نوشته نشده است. حیف است که یک محقق به‌معنی حقیقی که گرد فراموشی و گمنامی را از چهره تعداد زیادی از شعرا و ادبا و آثار آنها زدود، اکنون خود منتظر فرهیخته‌ای مانند خود باشد که خدماتش را به‌طور شایسته معرفی کند.

من در این مقاله فقط درباره حافظ‌شناسی استاد نذیر احمد مطالبی عرض می‌کنم. استاد نذیر احمد به‌سه زبان فارسی، اردو و انگلیسی تألیفات و مقالاتی از خود به‌یادگار گذاشته است. یکی از مقالات ایشان درباره حافظ به‌زبان انگلیسی است. مقالاتی که استاد درباره حافظ و دیوانش تألیف و چاپ کرد، عبارت‌اند از:

۱. دیوان حافظ: نسخه شاهان مغلیه؛
۲. بررسی پیرامون دیوان حافظ؛
۳. نسخه خطی قدیمی دیوان حافظ در گورک‌هپور؛
۴. دیوان حافظ: دو چاپ قزوینی و خاندلری؛
۵. درباره مقدمه جامع دیوان حافظ؛

* استاد بازنشسته فارسی دانشگاه دهلی، دهلی.

۶. حافظ کلان پوبه میں سا باب میں کی ہیں؛

۷. استاد حافظ.

استاد علاوه بر این مقالات تحقیقی درباره حافظ شیرازی منتشر کرده است. همچنین سه نسخه خطی قدیمی دیوان حافظ را به روش علمی سنتی خود تصحیح و با حواشی و مقدمه توصیفی درباره هریک از آنها منتشر کرده است.

باید عرض شود که این افتخار نصیب استاد نذیر احمد شد که قدیمی ترین نسخه خطی دیوان حافظ را تصحیح و منتشر کند. سه نسخه خطی دیوان حافظ که استاد تدوین کرده است، عبارت‌اند از:

۱. دیوان حافظ نسخه گورکھپور؛

۲. غزل‌های حافظ که شامل ۱۲۴ غزل است. در این چاپ از مجموعه لطایف و سفینه ظرایف گرفته شده که در هند در قرن هشتم هجری جمع‌آوری شده است؛

۳. دیوان حافظ مأخوذ از مجموعه‌ای مضبوط در کتابخانه آصفیه حیدرآباد که در سال ۸۱۸ هجری کتابت شده است.

بنده در این مقاله فقط دیوان حافظ نسخه گورکھپور را معرفی می‌کنم: نسخه خطی دیوان حافظ در گورکھپور هند نیز جزئی از مجموعه‌ای است که آثار زیر را دربرمی‌گیرد:

۱. دیوان سعدی؛

۲. مثنوی جمشید و خورشید؛

۳. دیوان حافظ؛

۴. دیوان جلال‌العضد؛

۵. منتخبات دیوان خجند که استاد مرحوم گزارشی درباره همه این قسمت‌ها ارائه کرده است.

دیوان حافظ را محمد بن سعید بن عبدالله الحافظ القاری در آخر ذی‌الحجه سال ۸۲۴ هجری کتابت کرده است. استاد نذیر احمد مقدمه مفصل پانزده صفحه‌ای بر این

چاپ دیوان نوشته است. در این مقدمه اموری که درباره آنها بحث انتقادی شده است، عبارت‌اند از:

۱. معرفی انتقادی چاپ‌های ارزشمند دیوان حافظ به‌ویژه چاپ استاد علامه قزوینی مرحوم؛

۲. شناسایی مزایای نسخه خطی دیوان حافظ گورکھپور و در این ضمن اشاره شده است به:

تعداد غزلیات در این نسخه ۴۳۵ غزل، تعداد قطعات ۱۸ و تعداد رباعیات ۲۶ است. این نسخه خطی ترکیب‌بند، قصیده و ساقی‌نامه ندارد که در بیشتر نسخه‌های دیوان حافظ موجود است.

در نسخه دیوان حافظ گورکھپور مقدمه گل‌اندام دیده نمی‌شود که در برخی از نسخ جدید جامع دیوان حافظ شناخته شده است. باید یادآور شد که به‌طور قطع و یقین معلوم نیست که جامع دیوان حافظ و نویسنده مقدمه آن کیست؟ در اغلب نسخه‌های متأخر و نسخه‌های چاپی نام محمد گل‌اندام به‌عنوان جامع دیوان و نگارنده مقدمه دیده می‌شود. محقق شهیر و مصحح موقر دیوان حافظ علامه قزوینی، اسم گل‌اندام را الحاقی می‌پندارد. در نسخه خطی دیوان حافظ گورکھپور که قدیمی‌ترین مأخذ این دیباچه است نام محمد گل‌اندام نیامده است و این امر نشان می‌دهد که نظر علامه قزوینی درباره نویسنده این مقدمه درست است.

ویژگی دیگر نسخه خطی گورکھپور چنانکه استاد نذیر احمد به آن اشاره کرده است این است که غزل معروف «حال دل با تو گفتمن هوس است» با ردیف چه خوش است ضبط شده است و امکان دارد که در ابتدا ردیف اصلی غزل چنین بوده باشد.

باعث تعجب و تأسف است که تاریخ دقیق تولد و وفات بعضی از شعرا و ادبای معروف و شناخته‌شده معلوم نیست. حافظ نیز از این وضع مستثنا نیست. بعضی تاریخ وفاتش را ۷۹۱ و دیگران ۷۹۲ هجری می‌دانند. در مقدمه نسخه گورکھپور تاریخ رحلت حافظ ۷۹۱ هجری نوشته شده، ولی در قطعه تاریخ وفات وی سال ۷۹۲ هجری درج است. استاد نذیر احمد درباره این دو تاریخ مختلف وفات حافظ در مقدمه توضیح می‌دهد که این گمان که جامع این نسخه خطی در این خصوص اشتباه کرده است

با توجه به نزدیکی وی به زمان حافظ بعید می‌نماید. استاد این دو سال مختلف وفات حافظ را چنین توجیه می‌کند که بعید نیست شاعر ما در آخرین روز ذی‌الحجه سال ۷۹۱ هجری چشم از جهان فرو بسته و در نخستین روز محرم سال ۷۹۲ هجری در دل خاک مصلی آشیان گرفته باشد.

باز هم نظر اینجانب در این ضمن این است که مسئله سال وفات حافظ به هر صورت تاکنون حل نشده است و باید در این مورد دوباره فکر و تحقیق کرد. استاد نذیر احمد سپس به مزایای رسم‌الخط نسخه خطی گورکھپور توجه می‌کند و ویژگی‌های آن را برمی‌شمارد. پس از آن جناب استاد روش تصحیح و تدوین خود را در این چاپ توضیح داده است که باید سرمشق ما برای تدوین متن شعر محسوب شود و ما دانشجویان در کارهای تصحیح باید از آنها راهنمایی دریافت کنیم. بنده فقط به بعضی از این نکات اشاره می‌کنم:

۱. کلماتی که در نسخه خطی گورکھپور ناخوانا بود، به کمک دیوان حافظ علامه قزوینی که معتبرترین چاپ دیوان حافظ تلقی می‌شود، تصحیح شده است. اگر بیت یا غزلی در آن نسخه وجود نداشت یا ضبط دیگر نسخه‌ها مناسب‌تر به نظر رسیده، از نسخ دیگر استفاده شده است و نام نسخه مورد استفاده در پاورقی آورده شده است.

۲. رسم‌الخط متن اصلی در صورت امکان حفظ شده است.

ضبط نسخه اصلی در بعضی از ابیات که مسلماً نارسا یا اشتباه بوده است، با توجه به دیگر نسخه‌ها و با در نظر گرفتن وزن و معنای ابیات تصحیح و در پاورقی به آن اشاره شده است.

استاد نذیر احمد هدف از ضبط اختلافات نسخ در پاورقی‌ها را چنین توضیح می‌دهد که هدف از استفاده از نسخه‌های مربوط به قرن‌های مختلف پس از حافظ این بوده است که نموداری از تغییرات نسخ مختلف در زمان‌های متفاوت نشان داده شود. زنده‌یاد جناب استاد ایرج افشار محقق بزرگ و مصحح نامدار معاصر استاد نذیر احمد درباره تحقیقات حافظ‌شناسی استاد نذیر احمد چنین می‌نویسد:

«قسمتی از تحقیقات آقای نذیر احمد درباره دیوان حافظ و رسیدگی به نسخه‌های خطی آن است. اطلاع و بصیرت ایشان در زمینه نسخه‌های خطی فارسی که در سراسر هندوستان پراکنده است، موجب شد که نسخه‌های خوبی از حافظ به قلم ایشان شناخته و شناسانده شود و ایشان براساس آنها توانست در تصحیح متون آن دیوان به نتایج تازه‌ای برسد».

عبارتی درباره شهرت همه‌جانبه حافظ و علاقه جوامع مختلف به شعرش در مقدمه جامع دیوان حافظ نسخه خطی گورکھپور آمده است. بنده آن را با تغییرات و حذف و اضافه مناسب درباره استاد نذیر احمد تطبیق داده‌ام که به این شرح است:

«مجالس دانشمندان و استادان و دانشجویان فارسی به‌ویژه در هند بدون ذکر تألیفات و نگارش‌های جناب استاد نذیر احمد گرم نخواهد شد. بزم محققان و پژوهشگران در زمینه زبان و ادب فارسی در جهان بی‌نقل سخن‌های ذوق‌آمیز جناب استاد زیب و زینت نخواهد داشت. بلکه‌های وهوی مستان درباره زبان فارسی و خمخانه ادب غنی بی‌ولوله شوق و ذوق او نخواهد بود و همچنین سرود رود می‌پرستان میخانه ادب فارسی بی‌غلغله عشق او رونق نمی‌یابد: به‌راه می‌کده حافظ خوش از جهان رفتی دعای اهل دلت باد مونس دل پاک»